

## ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

### ՀԵՔԱՏ ԱՍՏՎԱԾՈՒՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հեքատ (<sup>ժ</sup>Hēbat, Hēba, Hīpa) դիցուիին (պաշտամունքային կենտրոնը Խալպա՝ այժմ Հալեպ) խուռի-միտամնիական և խեթական դիցարանի գլխավոր աստվածուհին է և Թեշուբի՝ կայծակի և ամպրոպի աստծո կինը։ Նրա անունը առաջին անգամ հիշատակվում է Էրլայի դիցարանում <sup>ժ</sup>ha-a-ba-du ձևով։

Սեպագիր աղբյուրներում այն ի հայտ է գալիս մ.թ.ա. I հազ.՝ <sup>ժ</sup>ha-ba-tu, <sup>ժ</sup>hi-pa-tu ձևերով։ Իսկ Օրփեոսյան հիմներում նա Hipta ձևով ներկայանում է որպես Դիոնիսոսի դայակը։ Սկսած մ.թ.ա. II հազ. Հեքատի անունը՝ բառավերջին սեմական իզականության / ցուցիչի անկումով հանդիսանում է անձնանունների բաղկացուցիչ մաս. օրինակ, Պուդուհեպա (Puduhepa) և այլն։ Մ.թ.ա. I հազ., ըստ Ֆ. Հաագի, Հեքաթը և Թեշուբը համարվում էին հյուսիսսիրիական և փոքրասիական մի շարք դիցարանների (Ալալախ, Հալեպ, Խաթթուսա, Կումմաննի, Թարխունասսա) գլխավոր աստվածային զույգը։ Խեթական դիցարանում Հեքատի պաշտամունքը վկայված է Նոր քաղավորության շրջանում (մ.թ.ա. 1400-1200), որին բնորոշ էր կրոնական սինկրետիզմը։

Խեթական դիցաբանության հնագույն շերտը ձևավորել են խաթերը, որոնց գլխավոր աստվածներն էին Էստանը և Արիննա քաղաքի Արևի աստվածուհին՝ Վուրուսեմուն։ Այնուհետև, Նոր քաղավորության շրջանում Հեքատը՝ Նինվեի Շավուշկայի կամ Իշտարի և Թեշուբի հետ կազմում են եռմիասնություն։ Այդ մասին են վկայում խեթական արքաների կնքած միջպետական պայմանագրերը, որտեղ Հեքատը հիշատակվում է դրանց կնքմանը վկա խեթական աստվածների շարքում։ Օրինակ, Սուպպիլիլիումաս I-ի և Սիտաննիի արքա Շատտիվազայի<sup>2</sup>, Սուպպիլիլիումասի և Հայասայի արքա Խուկկանայի<sup>3</sup>, Մուվատալլիս II-ի (1295-1272) և Վիլուսայի արքա Ալակսանդուսի միջև կնքված պայմանագրերը<sup>4</sup>։ Այս տեքստերում Հեքատը բնութագրվում է որպես երկնքի տիրուհի, Հալեպի Հեքատ, Կիցուվանտայի Հեքա<sup>5</sup>։

Խաթթուսիի III-ի ժամանակներից սկսած, հատկապես նրա կնոջ՝ Իշտար աստվածուհու տաճարի քրմուհի Պուդուհեպայի կանոնակար-

գումներին արդյունքում խեթական և խոտիական աստվածությունների միջև ստեղծվեց որոշակի սինկրետիզմ: Դրա արդեն հետագա արտահայտությունը մենք տեսնում ենք Արիննայի Արևի աստվածուհուն ուղղված նրա աղոթքի տողերում. «Նա ասում է, - Խաթթի երկրում դու կրում ես Արիննայի Արևի աստվածուհու անունը, բայց այն երկրում, որ դու դարձրել ես մայրիների երկիր, դու կրում ես Հեբատ անունը»<sup>6</sup>: Հայտնի է նաև, որ երագում տեսնելով Հեբատ աստվածուհուն, Պուրոսիեսպան խոստանում է կանգնեցնել նրա ոսկյա արձանը: Հեբատին վերագրվող մի ոսկե արձանիկ գտնվել է և պահվում է Շիմնելի մասնավոր հավաքածուում: Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Մ-Կ. Տրեմուիլը, անդրադառնալով Հեբատի պատկերազրությանը գրում է, որ աստվածուհու արձանը նկարագրող մի տեքստ է պահպանվել, որտեղ այն նկարագրվում է ոսկուց պատրաստված աչքերով, փայտե գավազանով, կոշիկներ և գուլպաներ հագած<sup>7</sup>: Այստեղից պարզվում է արձանների պատրաստման եղանակը՝ փայտե՝ վրայից արծաթագոծ կամ ոսկեգոծ: Հեբատի պատկերը պահպանվել է նաև Բողազբյայում. Յազըլըքայայի բարձրաքանդակներից մեկի վրա Հեբատը պատկերված է հովազի վրա կանգնած, գլխին կլոր գլխարկ և երկար հագուստով: Խեթական տեքստերը Հեբատին բնորոշում են որպես «Երկնքի տիրուհի», «Երկնքի թագուհի»: Նա ունեցել է նաև գլխավոր մայր դիցուհուն բնորոշ գծեր:

Հեբատ աստվածուհու խոտիական ծագումը կասկածի տակ են առել մի շարք գիտնականներ, ինչպես նաև Ի. Գելբը, որը մի շարք մեկնաբանություններից հետո բերում է այն փաստը, որ <sup>4</sup>Hi-pa-tu կամ <sup>4</sup>Ha-pa-tu ձևերով Հեբատի անվան վկայությունը խեթական հիերոգլիֆիկ արձանագրություններում և Մեոնիայից գտնված երկու հունական արձանագրություններում կասկածի տակ են առնում այն հանգամանքը, որ նա եղել է խոտիական աստվածուհի<sup>8</sup>:

Գ.Ղափանցյանը իր աշխատություններում անդրադարձել է այս աստվածուհու պաշտամունքին և նրա կարծիքով Հեբատը իր բնորոշ գծերով պահպանվել է հայերենի բառապաշարի (հայիտ, հոպիտ, հայտիմ, հայտանք, խոպտանք և այլ) բառերում, որոնք բացի «միմոս, խեղկատակ, ծաղրածու» իմաստներից, նշանակում են նաև «պչոսանք, պաճուճանք, խենեշ, մեղկ, պաճուճիկ, զարդարուիկ, շփանալ, մեղկություն, զարդք, սեթևեթք»<sup>9</sup>: Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ «հայիտ, հոպիտ...» բառերի ծագումնաբանությունը հստակ չէ, անգամ Հր. Աճառյանը չի ստուգաբանում դրանք: Գ. Ջահուկյանը, հատուկ անունների դափանցյաճական մեկնությունները քննարկելիս, չի անդրադառնում վերոհիշյալ մեկնաբանությանը:

Բազմաթիվ են օրինակները, երբ դիցանունը իր բնորոշ հատկանիշներով վերածվում է հասարակ անվան, կամ այլ անուն ստանալով

պահպանում է իր էութունը՝ կերպարային ստումով: Դրա վկայությունն է թերևս Ղափանցյանի վերոհիշյալ տեսակետը (Hebat՝ հայերեն հայտ, խղայտիտ անցումը): Բացի այդ, Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Հեբատը իր հիմնական գծերով համադրելի է հայկական դիցարանի Անահիտ աստվածուհուն, որ չնայած իր իրանական անվանը, շարունակել է պահպանել աստվածների մոր կերպարը և ունեցել է Իշտարին բնորոշ գծեր<sup>10</sup>:

Անահիտի պաշտամունքը իր հիմնական գծերով մ.թ.ա. II հազ. կեսերին արդեն ձևավորված է եղել Հայկական լեռնաշխարհում<sup>11</sup>: Մեր կարծիքով, եթե Հեբատ աստվածուհին պաշտվել է Հայաստան և Շուրբիայում (երկրներ, որոնք մեծ դեր են ունեցել հայերի ծագումնաբանության գործընթացում), հնարավոր չէ, որ հետագայում Հայաստայի և Շուրբիայի միջոցով Հեբատի, ինչպես նաև Թեշտրի պաշտամունքները չտարածվեին Հայկական լեռնաշխարհի մյուս մասերում: Եվ հետո միայն իրանական ազդեցության շրջանում նրանք համապատասխանաբար ստացել են Անահիտ<sup>12</sup> և Վահագն անունները: Այս մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ հեթանոսական Հայաստանի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնները մեծ մասամբ տեղադրված էին նախկին Հայաստայի տարածքում: Պատահական չէ նաև, որ Անահիտ, Վահագն և Աստղիկ աստվածությունների մեծյանները գտնվում էին կողք կողքի:

Անահիտ աստվածուհին հայ հեթանոսական դիցարանում պտղաբերության, արգասավորության, ծննդաբերության աստվածուհին է, որի պաշտամունքի հետ է կապված նաև կրոնական հետերիզմը, երևույթ, որ լայնորեն տարածված էր ողջ հին աշխարհի մայրության կամ սիրտ աստվածուհիների տաճարներում: Անահիտի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոններն էին Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանը (ամբողջ գավառը կոչվել է Անահտական), Աշտիշատը, Արմավիրը: Գ. Ղափանցյանը առաջինն է արձանագրել, որ Սյունիքի շրջանի Անստա ձորը ևս կապված է Անահիտի պաշտամունքի հետ<sup>13</sup>: Նրա պաշտամունքը առնչվում է նաև բուսականության, բուժիչ հատկությունների հետ (երևույթ, որ բնորոշ է Հեբատին և Կիրելեին), ինչպես նաև նա ունեցել է ռազմի աստվածուհու հատկանիշներ:

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով Անահիտ և Աստղիկ դիցուհիների պաշտամունքը նախապես միասնական է եղել, իսկ այնուհետև երկվեղկվել է:

Այս առումով հետաքրքրական է, որ Նուգիի շրջակայքում որպես Թեշտրի կին ընկալվում էր ոչ թե Հեբատը, այլ Նինվիի Իշտարը:

Հայտնի է, որ հայկական դիցարանում Իշտարին համապատասխանում է Աստղիկը, որը հայ հեթանոսական դիցաբանի երկրորդ կարևոր աստվածուհին էր: Նրա անվան մասին Գ. Ջահուկյանը գրում է,

որ «Աստղիկ և Աստղ հիմքը գալիս է հայերեն «աստղից»։ Աստվածուհիներ են նշանակում նաև աստղ նշանակող հնդեվրոպական բառերի սեմական զուգահեռները՝ արքադերեն *Istar*, փյունիկերեն Աստարտա ևն»<sup>14</sup>։ Նա համարվել է սիրո և ջրի աստվածուհի։ Գլխավոր մեկյանը գտնվել է Աշտիշատում, Վահագնի և Անահիտի մեկյանների կողքին և կոչվել է Վահագնի սեմյակ, որը հին հայերենում ունի նաև «հարս» նշանակությունը։ Հետաքրքրական է, որ Ուրի երկրորդ դինաստիայի ժամանակաշրջանից (մ.թ.ա.XXII-) պահպանվել է Ինաննային (խոտիական Շավուշկա) նվիրված մի հիմն, որտեղ Ինաննան որպես շողացող աստղիկ երևացել է առավոտյան աստղի ձևով և որպես պատերազմի աստվածուհի նրա պատվին խաղեր և երթեր են կազմակերպվել, որի ժամանակ դուրս են բերել ռազմագերիներին, իսկ կանայք հետերաների զգեստներ են կրել։ Հայտնի է նաև, որ հայկական դիցաբանում թե Աստղիկ և թե Անահիտ աստվածուհիները ունեցել են նաև ռազմի աստվածուհիների հատկանիշներ։

Բազմաթիվ են օրինակները, երբ աստվածության պաշտամունքը, անցնելով այլ ժողովուրդների, կորցնում է իր հատկանիշների մի մասը կամ ստանում նորերը՝ պահպանելով, սակայն, մի շարք բնորոշ գծեր։ Հայտնի է, որ որոշ գիտնականների կողմից Հեբատ աստվածուհու անունը համադրվել է ամազոնիկների թագուհի Հիպալոխտի, թրակյան Meter-Hipta-ի և հունական Հերե աստվածուհիների հետ<sup>15</sup>։ Հունական դիցաբանի Հերե աստվածուհին Ձևսի և Հերայի դուստրն է, որը Հերակլեսի աստվածամալուց հետո դառնում է նրա երկնային կինը։ Հերեին բնորոշ հատկանիշներն էին հավերժ երիտասարդությունը, կենսախնդրությունը, պատանեկությունը, նա պատկերվել է աղջնակի տեսքով, ծաղկեսպակով, գինու բաժակը ձեռքին։ Օլիմպոսում նա աստվածներին նեկտար էր մատուցում։ Պափսիանասի վկայությամբ Հերեի տաճար մտնող ստրուկը ազատություն էր ստանում<sup>16</sup>։

Հետաքրքրական զուգահեռ այս վերջին փաստի հետ կարելի է տեսնել նաև Շուբրիայի հավատալիքներում, որտեղ գլխավոր աստվածն էր Թեշուրը։ Շուբրիայի տիրակալին հղված Ասորեստանի արքա Ասար-հադրոնի նամակներից մեկում նշվում է *Մեծ տիկնոջ* տաճարում փախստականների ներում ստանալու և հետ ուղարկելու պահանջի մասին<sup>17</sup>։ *Մեծ տիկնոջ*՝ այսինքն Թեշուրի կինը, այստեղ շատ հավանական է, որ լիներ Հեբատը։

Անդրադառնալով վերոհիշյալ աստվածուհիներին ամուսիններին, որոնք ինչպես կոեսնենք ստորև՝ ոչ միայն լեզվական, այլև կերպարային ստոմներով հաճախ նույնանում են։ Հեբատ աստվածուհու ամուսինն էր Թեշուրը (պաշտամունքային կենտրոնը՝ Կումենու), որը ամպրոպի, կայծակի խոտի-միտաննիական և խեթական աստվածություն էր։

Ուրարտական դիցարանում Թեշուրը նույնանում է Թեյշեբայի հետ և երկրպագվել է նաև Շուրբիայում: Թեշուրի անունը համադրվել է Թեսևսի<sup>19</sup>, իսկ կերպարը՝ Հերակլեսի հետ: Այդ մասին է գրում Մ.Ասքուրը, որը գտնում է, որ Պափսիանասի վկայած քեսայիական Հեբսկլեսի արձանը իր բնույթով խիստ տարբերվում է հերոսի մյուս արձաններից: Այն ավելի նման է Ուգաբիտից քաջ հայտնի Բաալի պատկերով բարձրաքանդակին և հյուսիսսիրիական ըրոնգյա Թեշուրի արձանին, որ պահվում է Գլազգոյի թանգարանում<sup>20</sup>: Ի. Գելըը կասկածի տակ է առնում Թեշուր աստծո խոտիական լինելու փաստը, հայտնելով այն միտքը, որ հնարավոր է, նա վերցված լինի մեկ այլ էթնիկ խմբի դիցաբանից<sup>20</sup>: Այս տեսակետի օգտին են խոսում քերևս, նաև Ս. Հմայակյանի կողմից Թեշուրի և Հայկ մահապետի կերպարային առնչությունների մասին դիտարկումները: Նա գրում է. »Կարծում եմ հայերը Հայկին երբեք չեն անվանել Թեշուր կամ Թեյշեբա, սակայն այդ կարող էին անել հարևանները, Հայկին կոչելով ավելի հանրահայտ Թեշուրի անունով»<sup>21</sup>:

Ինչ վերաբերում է Հեբսկլեսին (Հեբեի ամուսնուն), ապա նա հունական աշխարհի ամենաժողովրդական հերոսն է՝ Չևսի և Ալկմենեի որդին, որը ծնվել էր Թեբեում: Նա իր մեջ կրում է արևելյան արեգակնային աստվածության տարրեր: Այդ են վկայում մի շարք փաստեր, ինչպես նաև հիսուն թվի սիմվոլիկայի առկայությունը նրա կերպարում: Հեբսկլեսը մեկ գիշերվա մեջ հղիացնում է Թեսպիեսի հիսուն աղջիկներին: Այս հիսուն թվի սիմվոլիկան ըստ Մ. Ասքուրի ունի արևելյան ծագում, որ բնորոշ է բաբելոնցիներին և աբևտասենական ժողովուրդներին<sup>22</sup>: Հեբսկլեսի պատվին կատարում էին տոներ Թեբեում, Կոս կղզում: Նրան էին ձուլված բուժիչ և տաք աղբյուրները: Հեբսկլեսին բնորոշում էր անսահման քաջությունը, ռազմունակությունը՝ հատկանիշներ, այդ թվում նաև արևային պաշտամունքի հետ կապը, որոնք թույլ են տվել դեռևս 5-րդ դարի հայ պատմիչներին նրան նույնացնելու Վահագնի հետ (օրինակ, Մովսես Խորենացի):

Վահագնը հայկական դիցարանում պաշտվել է որպես արևի, ինչպես նաև կայծակի աստված: Նրա գլխավոր մեծիանը գտնվել է Աշտիշատում, պաշտամունքային կենտրոններ է ունեցել Վասպուրականում, Բարձր Հայքում, Դերջան գավառում: Վահագնին նվիրված հատուկ տոներ կային, որ կոչվում էին Վահունիք և նշվում էին մեծ շուքով: Կարծիք կա, որ Վահագնը իր մեջ է ներառել նաև շուրբիական Թեշուրին բնորոշ գծեր (Ա.Հմայակյան, Ա.Պետրոսյան):

Ի մի բերելով վերը նշվածը կարելի է եզրակացնել.

1. Գ.Ղափանցյանի այն տեսակետը, որ Հեբաա աստվածուհին հայերենին անցել է որպես հասարակ անուն (հայիտ, հուպիտ,

հպտիմ, հպտանք, խտպտանք և այլ բառերում), ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է իրականությանը:

2. Հաշվի առնելով այն փաստը, որ մայր աստվածուհու պաշտամունքը իր հիմնական գծերով մ.թ.ա. II հազ. կեսերին արդեն ձևավորված է եղել Հայկական լեռնաշխարհում, ինչպես նաև այն, որ Հայաստանում և Շուրբիայում տարածված է եղել այդ պաշտամունքը, և այն վերոհիշյալ կարծիքները, որ Հեբատ աստվածուհին հնարավոր է ունենա հնդեվրոպական ծագում, կարելի է ենթադրել, որ Անահիտ, մասամբ էլ, Աստղիկ աստվածուհիների պաշտամունքը իրենց բնորոշ գծերով համընկել են Հեբատի հետ:

3. Հունական դիցարանում Հեբատը, ամենայն հավանականությամբ, կորցնելով իր հատկանիշների մի մասը՝ իր հնչեղությամբ և որոշ գծերով պահպանվել է հունական Հեբե աստվածուհու կերպարում:

4. Համադրելի են և հնդեվրոպական ծագում ունեն նաև Հեբատ, Հեբե, ինչպես նաև Աստղիկ-Անահիտ (հաշվի առնելով, որ Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների պաշտամունքը սկզբնապես միասնական է եղել) աստվածուհիների անուսինները: Նրանք բոլորն էլ եղել են ամպրոպի, կայծակի աստվածներ կամ կապված են այդ երևույթների պաշտամունքի հետ և լեզվա-կերպարային ընդհանրություններ ունեն (Թեշուբ, Հերակլես, Վահագն):

5. Հետաքրքրական է նաև, որ հայոց լեզվում պահպանված (հպիտ, հտպիտ, հպտիմ, հպտանք, խտպտանք) հասկացությունները, ըստ էության, համադրելի են հունական Հեբե դիցուհու կերպարի հետ:

HASMIK HMAYAKYAN

## THE GODDESS HEBAT IN ARMENIAN AND GREEK PANTHEONS

1. (Դեբատ, Heba, Hipa) with the worshipping center Halpa, now Aleppo is the most important goddess of Hurrian-Mittanian and Hittite pantheon and husband of Tešub – the god of thunder and lightning.
2. Grigor Ghapantsian's opinion that the name of goddess Hebat transferred into Armenian language as a common noun (Arm. *hpiit*, *hptim*, *hptim*, *hptank*, *xptank* etc) meaning coquette, molly-coddle is the most probably correct.
3. Taking into consideration that the mother-goddess cult with its main features was already well-established in the second millenium BC in the Armenian Plateau and that this goddess was worshipped in Hayasa and Šhubria as well as opinions that Hebat could have been of Indo-European descent, it is possible to assume that cults of goddesses Anahit and partially Astghik have important common features with cult of Hebat.
4. To all probability, Hebat loosing some of her peculiarities, preserved her name and some features in the Greek pantheon in the character of goddess Hebe.

5. Husbands of goddesses Hebat, Hebe as well as Astghik-Anahit (taking into consideration unity of cults of Anahit and Astghik initially) are comparable and have Indo-European descent. They all were gods of thunder, lightening either they are related to worshipping of these phenomena and had common character (Tesub, Heracles, Vahagn).
6. It is interesting that meaning of words *hpit*, *hptim*, *hptim*, *hptank*. *xiptank* preserved in Armenian are comparable with character of the Greek goddess Hebe in essence.

## ՅԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. V. Haas, Geschichte der Hethitischen Religion, Leiden, New York, Koeln, 1994, s. 385;
2. E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923, N51, s. 2FF;
3. J. Friedrich, Staaftertraege des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache I, Leipzig, 1926, CTH (42), N52, s. 103FF;
4. J. Friedrich, Staaftertraege des Hatti-Reiches ..., CTH (76) N50, s. FF;
5. V. Haas, Geschichte..., s. 386
6. T. Bryce, The Kingdom of the Hittites, Oxford University Press, 1999, pp. 317-318 ff; KUB XXI 27(CTH 384)ff 11-6;
7. M-C. Tremouille, L'Iconographie de la deesse Hebat a la lumiere des textes, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma), 1994, Fas. XXXIV, p. 87-88;
8. I. Gelb, Hurrians and Subarians, Studies in Ancient Oriental Civilizations, N22, Chicago, 1944, pp. 106-107;
9. Գր. Կապանյան, Малоазийские (азианиские) боги у армян, Историко-лингвистические работы, Ереван, 1956, сс. 277-78, слл.
10. Գր. Կապանյան, Малоазийские (азианиские) боги у армян, сс. 311-313, слл;
11. Վ.Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ.73.
12. Վ.Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, էջ.88.
13. Գր. Կապանյան, Малоазийские (азианиские) боги, с. 311-12, слл.;
14. Գ. Ջահուկյան, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1992 թ., N1, էջ.17-18.
15. А. Петросян, Армянский эпос и мифология, Ереван, 2002, с.55.
16. Դիցարանական րաքարան, Երևան, 1985, էջ.128;
17. И. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВНИУ), N 67 (b);
18. А. Петросян, Армянский эпос, с.52;
19. M. Astour, Hellenosemitica, Leiden, 1967, p.215f;
20. Gelb, Hurrians and Subarians, p.54f;
21. Ս. Հմայակյան, Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիրշա քաղաքը Նիքոս լեռներում, ՊԲՀ, 1992 թ., N1, էջ.131;
22. M. Astour, Hellenosemitica, Leiden, 1967, p.78;